

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISSN:1300-9702 e-ISSN: 2149-3243

19. YÜZYILDA AZERBAJCAN'IN HRİSTİYANLAŞTIRILMA FAALİYETLERİ VE İKTİSADİ KAYNAKLARININ SÖMÜRÜLMESİ

Christianisation Activities of Azerbaijan in the 19th Century and Exploitation of Its Economic Resources

Alperen BUDAK¹

¹Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, alperenbudak92@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8810-4303

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

28.03.2024

Kabul/Accepted:

06.09.2024

DOI:

10.18069/firatsbed.1460726

Anahtar Kelimeler

Rusların Azerbaycan'ı

işgali, Muğan projesi,

Azerbaycan'ın

Hristiyanlaştırılması

ÖZ

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da idari yapı olarak Hanlıklar ortaya çıktı. Hanlık yönetimleri siyasi, askeri ve iktisadi menfaatler elde edebilmek için kuruluşlarından itibaren birbirleriyle mücadele içinde oldular. Hanlıklar arasında çıkan iç savaşlar sonucunda, ayrışarak bölünen Azerbaycan'ı işgal ve dış tehditlerden koruyabilecek merkezi bir güç yoktu. Dolayısıyla Azerbaycan coğrafyasını hâkimiyetine almak için birbirleriyle kıyasıya mücadele eden Rusya, İran ve Osmanlı devletleri arasında savaşlar olmuştur. 19. yüzyılın ilk çeyreğindeki savaşların galibi olarak öne çıkan Rusya, askeri güç kullanarak işgal ettiği Kafkasya'nın en önemli ülkesi olan Azerbaycan'ı tahakküm altına almıştır. 1830 yılına doğru Azerbaycan'ın da içinde yer aldığı Güney Kafkasya'nın tamamı Rusya'nın eline geçmiştir. Rusya, Azerbaycan'ı hâkimiyeti altında tutmak için stratejiler geliştirmiş ve projeler hazırlayıp uygulamıştır. Rusya; işgalden sonra Azerbaycan'a Hristiyan halkları taşıyarak demografik yapısını değiştirmek, dinî yönden dönüştürmek ve Hristiyanlaştırmak için çalışmalar yapmış, iktisadi kaynaklarını sömürmüş ve tamamen ele geçirmiştir. Bu makalede, 19. yüzyılda Rusya'nın Azerbaycan'ı ilhak etme, sömürme ve Hristiyanlaştırma süreci irdelenerek açıklanmıştır.

ABSTRACT

Khanates emerged in Azerbaijan in the second half of the 18th century. As a result of the civil wars between the Khanates, there was no central power that could protect Azerbaijan, which was divided and divided, from invasion and external threats. Therefore, there were wars between Russia, Iran and the Ottoman states, who fought fiercely with each other to dominate the Azerbaijani geography. Russia, which stood out as the winner of the wars in the first quarter of the 1800s, occupied Azerbaijan, the most important country of the Caucasus, by using military force and dominated it politically and militarily. Russia; After the occupation, it changed the demographic structure of Azerbaijan by bringing Christian people to it, carried out efforts to convert it religiously and Christianize it, exploited its economic resources and completely captured it. Russia has developed strategies and prepared and implemented projects to invade Azerbaijan, annex it to its country and keep it under its control. By 1830, the entire South Caucasus, including Azerbaijan, was taken over by Russia. In this article, the process of Russia's annexation, exploitation and Christianization of Azerbaijan in the 19th century is examined and explained.

Atıf/Citation: Budak, A. (2024). 19. Yüzyılda Azerbaycan'ın Hristiyanlaştırma Faaliyetleri ve İktisadi Kaynaklarının Sömürülmesi. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 3, 1587-1602.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Alperen BUDAK, alperenbudak92@gmail.com

1.Giriş

Kafkasya; Rusya'nın Orta Doğu'ya, okyanuslara ve dünyaya açılmasında vazgeçemeyeceği önemli bir güzergâh olmakla birlikte zenginlik kaynaklarıyla da emperyalist ihtiraslarını coşturmuştur. Bilhassa, Kafkasya'nın en değerli bölümü olan Azerbaycan topraklarını ele geçirme hırsı, 19. yüzyıldan önce başlamış ve Rusya için bir tutkuya dönüşmüştür.

Büyük Kafkas Dağları'nın güney ve kuzeyinde yer alan topraklardan meydana gelen Kafkasya'nın adını Kafkas Sıradağlarından aldığı söylenmektedir. Kafkasya kendi içinde Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya olmak üzere iki coğrafi bölgeye ayrılmaktadır. "*Rus literatüründe; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgeye Güney Kafkasya veya 'Zakavkazye' (Mavera-yı Kafkas, Kafkas ötesi, Kafkas ardi) denilmektedir. Rusya Federasyonu'na bağlı olan Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan'ın bulunduğu bölgeye Kuzey Kafkasya veya "Peredkavkazye" (Kafkas önü) denilmektedir.*" (Dursun, 2001:157) Günümüzde Kuzey Kafkasya bütünüyle Rusya Federasyonu'nun hâkimiyetinde iken Güney Kafkasya'da ise Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri yer almaktadır.

Türkiye'den Türkistan'a, Rusya'dan Akdeniz'e, Ortadoğu bölgesine, Basra körfezi ve okyanuslara giden yollar Kafkasya'dan geçmektedir. Asya ile Avrupa ve hatta Afrika kıtaları arasındaki hatların kesiştiği bölge olan Kafkasya, kıtalar arası ulaşım geçiş sağlayan konumuyla oldukça önemli bir bölgedir. Coğrafi konumu itibarıyla stratejik öneme sahip olan Kafkasya, Rus emperyalizminin doyumsuz ihtiraslarının hedefi haline gelmiştir (Grigoriantz, 1999: 16).

Doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Dağıstan, kuzeybatısında Gürcistan, güneybatısında Ermenistan cumhuriyeti ve güneyinde ise İran'la komşu olan Azerbaycan, Kafkasya'nın güneydoğu bölgesinde yer almaktadır. Hazar Denizi sahilinde bulunan Abşeron yarımadasının etrafında bulunan Nargin ve Vulf gibi adalar ile Kızıl Ağaç Körfezindeki Sarı Ada, Duvan ve daha birçok küçük adalar da Azerbaycan devletine aittir.

Azerbaycan'ın Türkiye ile İran arasında transit ticaret merkezi olması, bölgenin tarım ve yeraltı kaynakları yönünden zenginliği emperyalist ihtirasları sınırsız olan Rusya'nın ülkeye göz dikmesine sebep teşkil etmiştir. Lakin Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki emelleri yeni değildir ve I. Petro dönemine (1682-1725) kadar gitmektedir. Günümüz Rusya'sının Transkafkasya (Geçiş Kafkasyası) politikası, değişmemiş olan tarihî "*Güney Politikası*"nın devamı niteliğindedir. Rusya Federasyonu'nun "*Güney Politikasının esas hedefi 'sıcak denizlere' ulaşmaktır*" (Dugin, 2003:293). Bu ifadeler; malumu ilan eden ünlü Rus siyaset bilimci ve strateji uzmanı Aleksandr Dugin'in olup, tarihî süreçte devam eden Rus yayılcılığının günümüzde de varlığını sürdürmekte olduğunun önemli bir kanıtıdır.

2.Azerbaycan'ın Sömürgeleştirilmesi

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmeden sömürgeleştirebilmesi mümkün değildi. Dolayısıyla Azerbaycan'ın işgalini, öncelikli ve çok önemli bir hedef olarak belirlemişti. Azerbaycan'ı, işgale uğradığı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde dış tehditlere karşı koruyabilecek merkezi bir devlet yoktu veya Azerbaycan'da Rusların istilasına engel olabilecek siyasî, askerî bir güç kalmamıştı. 1800'lerin başında işgal için uygun zaman ve zeminin ortaya çıktığını gören Ruslar, Azerbaycan'ı kolaylıkla işgal etme fırsatını değerlendirdiler. Ancak, 19. yüzyılda devletsiz kalma sorunu; yalnızca Azerbaycan'la sınırlı değil, 1550'lerden itibaren merkezî devletleri olmadığı için savunmasız kalan ve Rusya'nın hükümlerine giren Türklerin tamamı için bedeli çok ağır sorunlara sebep olmuştur. Muktedir ve merkezî bir devletlerinin yokluğundan dolayı Hanlıklara bölünen ve bölünmenin bedelini, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde uğradığı Rus işgaliyle ödeyen Azerbaycan, 1820'lerin sonu itibarıyla tamamen işgal edilmiştir.

Azerbaycan Türkleri, merkezi bir devletten ve teşkilatlardan mahrum kalmanın bedelinin yabancı bir devletin esaretine mahkûm olmakla sonuçlanacağını 19. yüzyıla kadar idrak edemediler. Zira "... Yaklaşık 300 yıllık süreçte genelde Türk dünyası çeşitli siyasî teşekküllerini kaybetmiş, büzüşmüş ve içine kapanmaya başlamıştır. Bu içine kapanma ve Batı'nın atılımları karşısında gittikçe geride kalma durumu 19. yüzyılda iyice fark edilmiştir" (Ercilasun,2015: 248). Bu tespitten anlaşılacağı üzere yaklaşık 300 yıl süren geri kalmışlık olgusu, yalnızca Azerbaycan'la sınırlı kalmamış; Türk dünyasını da çok yönlü ve derinden etkilemiş ve Rusya'nın yayılcı politikasına zemin hazırlamıştır.

“Rusya, Azerbaycan Türklerine Kafkas ötesi Tatarları derken, onlar kendilerini o bölgenin yerel idarelerinden birisi olan Şirvaniler diye adlandırmışlardı” (Swietochowski, 2003: 3-10). Azerbaycan Türkleri, millî kimliklerinden bîhaber ve milletleşme şuurundan yoksun kaldıkları için millî birlik fikrinden de habersiz kalmışlardı. Dolayısıyla merkezi devletleri yoktu, Hanlıklar şeklinde ayrışarak bölünmüşlerdi

İran merkezli Avşar Devleti'nin hâkimiyetinin sona ermesiyle 50 yıl kadar müstakil kalan Azerbaycan, şiddetli siyasi mücadeleler ve iç savaşlar alanı haline gelmiştir. “Resmî olarak Kaçar Hanedanı'na bağlı olan Hanlıklar iç işlerinde bağımsız idarelerdi. Kuzey Azerbaycan'da Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Talış ve Revan Hanlıkları; Güney Azerbaycan'da ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Mâkû ve Merâğa Hanlıkları olarak ortaya çıkmış yarı bağımsız yönetimlerdi” (Buniyatov, 1991:320). 18. yüzyılın sonlarında İran'daki Türk devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da güçlerinin zayıflamasından faydalanan Rus kuvvetleri Azerbaycan'ı işgal etmeye başlamıştır.

Bütün Kafkasya'yı hâkimiyeti altına almaya çalışan Ruslar, askerî harekâta başladılar ve 1804 yılında Gence Hanlığı ile yaptıkları savaşla Gence'yi ele geçirdiler (Saray, 2022: 203). 1803-1813 Rus-İran savaşlarının sonunda, 1813'te yapılan Gülistan Antlaşması'yla Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Talış Hanlıkları Rusya'ya verildi; Güney Azerbaycan Hanlıkları ise İran'a bırakıldı. Bunun üzerine Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza, kumandasındaki bir İran ordusuyla Rus işgali altında kalmış olan halkın desteğine güvenerek Kuzey Azerbaycan'a girdi. “Ruslar İran ordusunu yenerek Tebriz'i işgal ettiler. Bu yenilgi sonucunda, İran Rusya ile bir antlaşma yapmak zorunda kaldı ve aralarında Türkmençay Antlaşması (1828) imzalandı” (Yeşilot, 2008: 190). Azerbaycan'ı Rusya'ya bağlayan diplomatik belge, 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması olmuştur. Azerbaycan'ın siyasi varlığını bütünüyle tasfiye eden bu antlaşma Azerbaycan için bir milat sayılacak kadar ağır sonuçlar doğurmuştur.

Ayrıca Osmanlı-Rus savaşları sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Azerbaycan'ın milletlerarası statüsü belirlendi. Aras nehri ile Talış dağları sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye bölündü. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakıldı, Hazar Denizi de Rus egemenliğine geçti (Buniyatov, 1991:320).

Çarlık Rusya'sının Azerbaycan Hanlıklarını istila ve ilhak tarihleri: “Gence Hanlığı 1804, Şirvan Hanlığı 1805, Derbend, Kuba ve Bakü Hanlıkları 1806, Talış Hanlığı 1812, Şeki Hanlığı 1819, Şamahı Hanlığı 1820, Karabağ Hanlığı 1822, Nahçıvan Hanlığı 1825'te Revan Hanlığı ise 1826'da ilhak edildi. Böylece, Azerbaycan'da Hanlıklar dönemi I. Aleksandr zamanında (1801-1825) sona erdi.” (Saray, 1996: 22-23)

Hanlıklar döneminde Azerbaycan'da siyasi istikrar yoktu. Çünkü Hanlıklar arasında artan iç çekişmeler ve devam eden yönetim kavgaları, Hanlıkları hem iktisadi hem de siyasi yönden aciz duruma düşürmüştü. Halk geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlıyordu. Bu dönemde iktisadi bir birlikten de söz etmek mümkün değildi. Azerbaycan'daki Hanlıklar iktisadi, sosyal ve idari olarak birbirinden ayrılmış idarelerden oluşmaktaydı.

Rusya, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinden sonra, egemenliği altına aldığı Kuzey Azerbaycan'ı sömürgeleştirmek amacıyla 1830, 1840 ve 1850'li yıllarda toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda bir dizi müdahalelerde bulunmuştur. (Buniyatov, 1991:320) Azerbaycan'da merkezi bir devletin yokluğunu fırsat olarak değerlendiren Rusya, burada sömürge yönetimini tesis etmiştir. Çarlık idaresi bölgeye girdiğinde kendi yönetimini tanıyan hanlık idarelerinin varlığını korumuştur. Ancak, kendisine askerî direniş gösteren Hanlıkları tamamen ortadan kaldırmıştır. Örneğin; Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıklarının idari sistemi Rus denetimi altında varlıklarını devam ettirebilmişti. Rus yönetimini temsilen “Naçalnik” adı verilen askerî komutanların kontrolüne girmiş olan bu Hanlıklar varlıklarını uzun süre koruyamadılar. Ancak, Gence ve Kuba gibi direniş gösteren Hanlıkların yönetimlerini işgalin hemen ardından tamamen ortadan kaldırdılar (İsmayıl, 1993: 216). İlk işgal yıllarında hanlık idarelerini koruyan Rus Çarlığının esas amacı, bölge idarecilerinin siyasi gücünden yararlanmak olmuştur. Ayrıca, işgal ettiği bölgelerde ilk aşamada memur sıkıntısı yaşamamak için devlet idaresini en düşük bütçeyle devam ettirmek istemiştir.

Rus Çarlığı, Kafkasya'yı ilk aşamada kurduğu Tiflis merkezli “Kafkas Ordusu Komutanlığı” ile idare etmek istemiştir. Güney Kafkasya'da ele geçirdiği bölgeleri “Guberniya” (Eyalet) olarak bölen Rus Çarlığı, Kafkas Ordu Komutanlığına atadığı askeri valilerle kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Guberniya olarak adlandırılan idari birimlerin başında “Komendant” unvanı verilen askeri valiler bulunmaktaydı (Saray, 2022: 216). Bu durum işgalin ilk yıllarında başarılı olmuştur. Ancak ilerleyen süreçte Azerbaycan bölgesinde sürekli olarak isyanların çıkması Rus yönetimini işgal politikalarını gözden geçirmek zorunda bırakmıştır. İsyenlerin çıkmasındaki en önemli sebeplerin başında “Komendant” unvanlı valilerin keyfi uygulamaları gelmekteydi. Komendantlar, geniş yetkiye sahip kişilerdi. Vergi toplama ve ölüm harici her türlü karar alma yetkisine sahip

kişilerdi. Bölgedeki beylere toprak verme ve alma yetkisine dahi sahipti (İsmayıl, 1993: 217). Komendant unvanlı kişiler bölgedeki en yetkili idarecilerdi. Ancak bu kişiler sivil idareci değillerdi ve bölge halkıyla iyi ilişkileri kuramadıkları için sürekli olarak Rus yönetimine karşı isyanlar çıkmaktaydı. Taliş, Car-Balaken, Kuba ve Şeki isyanları bölge halkının Komendant idarecilerine karşı çıkarmış oldukları en büyük isyanlardır (Eliyarlı, 2009:657).

Komendant sisteminin başarı getiremeyeceğini gören Rus idareciler, bölgenin idari yapısında değişiklik yaptılar. 1844 yılında “Kafkas Ordusu Komutanlığı” adlı idari birim ortadan kaldırıldı, yerine sivil bir idare görünümünde olan “Kafkasya Genel Valiliği” kuruldu. Kurulan idarenin başına “Namestnik” (Genel Vali) unvanıyla Mihail Vorontsov¹ atandı (Nesibli, 2021: 211). M. Vorontsov’un atanmış olmasının çeşitli sebepleri vardı. M. Vorontsov daha önce Besarabya ve Novorossiya bölgelerinde görev yapan ve bu bölgelerde sivil idarenin kurulmasına öncülük eden tecrübeli bir yöneticiydi. Rusya Çarlığının işgal ettiği topraklarda Rus unsurların ve kolonicilerin iskân meselelerini başarılı bir şekilde yönetmiş ve bulunduğu bölgelerde ekonomik kalkınmayı sağlayabilmiş bir yöneticiydi (Taşçı, 2022: 2191). Dolayısıyla, M. Vorontsov Kafkasya’da ve öncelikle Azerbaycan’da sivil idareyi kuracak, ekonomik kalkınmayı sağlayacak ve Rus nüfusun bölgeye göçünü başarıyla yönetebilecek deneyimli ve beklentileri karşılayabilecek bir vali olarak atanmıştır.

Kafkasya’yı askerî ve siyasi yönden tamamen ele geçiren Çarlık Rusya’sı, Güney Kafkasya’nın en değerli topraklarının bulunduğu Azerbaycan’ı “Guberniya” (eyalet) ve “oblast” (vilayet) olmak üzere idari merkezlere ayırarak yönetmeye başlamıştır. Azerbaycan’ın hem dinî hem de etno-demografik yapısını değiştirmek için Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma (Rusifikatsiya) politikalarını uygulamıştır. Ancak bunlarla da yetinmemiş, Azerbaycan topraklarına yerleştiği Hristiyan halklara ve bilhassa Ortodoks Ruslara birtakım imtiyazlar tanımıştır. Mülkiyeti Müslüman Türklere ait olan en verimli arazileri Hristiyanlara ve öncelikle Ortodoks Ruslara vererek ayrımcılık yapmıştır.

Kafkasya; Rusya için Avrupa ile Türkistan ve Uzak Doğu arasında bir ulaşım güzergâhı olmakla birlikte, Karadeniz ile Hazar Denizi’nin kıyılarında yer alması dolayısıyla Rusya’dan Karadeniz, Boğazlar, Akdeniz üzerinden Süveyş Kanalı’na ve okyanuslara erişebilme imkânı sağlamanın yanı sıra Rusya’nın menfaatleri bakımından da çok önemli jeopolitik bir coğrafyadır. Avrupa ile Asya’yı birbirine bağlayan geçiş güzergâhında yer alan Kafkasya, üç sebep dolayısıyla önem kazanmaktadır:

“Kafkasya Jeo-stratejik bakımdan, Türkistan’ın (Orta Asya) giriş kapısıdır; Türkistan ve Uzak Doğu bakımından, Batı pazarlarına açılan bir geçittir. Türkistan ve Uzak Asya birlikte ele alındığında Kafkasya önemli miktarda petrol ve doğal gaz rezervlerine sahiptir” (Açma ve Yenişen, 2013:133).

Stratejik yönden; dünya üzerinde çok önemli bir coğrafyada yer alan Kafkasya, daima etrafındaki güçlü devletlerin ilgisini çekmiştir. Karadeniz’den Hazar Denizi’ne (kuzeybatıdan güneydoğu istikametine) uzanan, kuzeyde Rusya, güneybatısında Türkiye ve güneyde İran’la komşu olan bu topraklar behemehâl Rusya ile İran ve Osmanlı Devletlerinin savaş alanı olmuştur. Bölgenin emsalsiz coğrafi konumu, etrafındaki güçler için rakiplerinin nüfuz alanını sınırlamada (önünü kesme) başat faktör olarak rol almıştır. Kafkasya Türk egemenliği altına girdiğinde Türklerin kuzeye doğru ilerleyişini kolaylaştırmış, İran egemenliğine girdiğindeyse İran’ın Kuzey Kafkasya’ya ve Anadolu’ya yayılmasına imkân sağlamıştır. Rus hâkimiyetine girdiğindeyse Rusya’nın İran’ı tahakküm altına almasını ve Osmanlı Devleti aleyhine güneye ilerlemesini ve böylece sıcak denizlere ulaşabilme hedefine yakınlaşmasını sağlamıştır. Bölgedeki güçlerin hâkimiyet mücadelesi sahasına dönüşen Kafkasya, bu kıyasıya nizalar nedeniyle çok sık el değiştirmiş ve dolayısıyla üzerinde yaşayan milletlerin uzun ömürlü müstakil devletler kurmaları imkânını ortadan kaldırmıştır (Çağlayan, 2000: 487-508).

İktisadî bakımdan verimli bir coğrafya olan Kafkasya, zengin yeraltı kaynakları ve ziraî ürünlerle daima geniş imkânlar sunmuştur. Son iki asırda insanlığın aşırı derecede muhtaç olduğu ve özellikle savaş halindeki ülkeler için olmazsa olmaz derecesinde önem kazanmış olan ve yokluğu büyük sıkıntılara yol açan petrol, bilhassa

¹ Soylu bir aileden gelen Mihail Semyonoviç Vorontsov, Kafkasya Genel Valiliği görevini 1844-1854 yılları arasında yürütmüştür. Eğitimini babasının görevi sırasında Londra’da tamamlamıştır. Çarlık ordusunda çeşitli görevlerde bulunmuş ve Azerbaycan’ın işgali sırasında savaflara da katılmıştır. Kafkasya’ya Genel Vali olarak atanan Vorontsov, doğrudan Çar I. Nikolay’a bağlıydı. Çok geniş yetkilerle göreve başlayan Vorontsov’un esas görevi Kafkasya bölgesinde Rus idari sistemini ılımlı bir şekilde tesis etmektir. Bknz: Taşçı, T. A. (2022), “M.S. Vorontsov’un Kafkasya’ya Namestnik Olarak Atanması”, *Erciyes Akademi Dergisi*, 36(4), 2176-2202, Kayseri.

Azerbaycan'da bol miktarda vardır. Azerbaycan topraklarında bu zenginliklerle birlikte diğer madenler, tarım mahsulleri ve hayvansal ürünler de yeterince mevcuttur.

Azerbaycan'ın zengin petrol yatakları 1870'lerden itibaren keşfedilmiş, fakat petrol miktarıyla ilgili veriler yeterince açıklanmamıştı. Ancak, İngiliz Genelkurmayı'nın 6 Haziran 1918 tarihinde kendi hükümeti için hazırladığı "Kafkasya'nın Almanya İçin Kıymeti" başlıklı rapor, Azerbaycan petrol rezervlerinin büyüklüğünü ortaya çıkarmıştır. Raporda, Azerbaycan'da çıkarıldığı belirtilen petrol miktarı Kafkasya'nın özellikle savaş halindeki devletler için fevkalade önem arz ettiği şöyle açıklanmıştır:

"Bakü 7.136.000 ton, Grozni 1.408.000 ton, Çekelen Adası 176.000 ton, Maykop'da 128.000 ton petrol üretildiği kaydedilmiştir. Bu petrolün %75'i Volga nehri üzerinden gemilerle kuzeye nakledilirken, arta kalanı Bakü'den Batum'a ve Grozni'den Mohaçkala'ya (Petrovsk) boru hatları ve demiryolu ile taşınmıştır" (Çağlayan, 2000: 487-508). İngiliz Savaş Bakanlığı'nın İngiliz askeri istihbaratına hazırlattığı 24 Ocak 1918 tarihli belgeler ve İngiliz Genelkurmayı'nın 6 Haziran 1918 tarihli raporunda kayıtlı verilerde, Bakü'de yılda 7.136.000 ton petrol üretildiği belirtilmiştir. Azerbaycan'ın muazzam petrol kaynaklarına sahip bir ülke olduğunu gösteren bu sayısal veriler, emperyalistlerin ihtiraslarını kamçulamış ve Azerbaycan'ı ilgi odağı haline getirmiştir.

Doğu-batı ve kuzey-güney eksenlerinde çok önemli bir geçiş güzergâhı olan Azerbaycan, stratejik ve jeopolitik açıdan çok önemli bir konuma sahiptir. Coğrafi konumu itibarıyla önemli olduğu kadar tarihî öneme de sahip olan ve doğuda Çin'den başlayan Asya'nın içerilerinden geçerek Avrupa'nın batı uçlarına kadar uzanan kadim "İpek Yolu" Azerbaycan topraklarından geçmektedir (Yüce, 2023:143-161).

Rus işgaliyle varlığı sona eren Hanlıkların yerine Rus idaresinin ihdas edilmesiyle birlikte siyasî ve iktisadî olarak Hanlıklara bölünmüş olan Azerbaycan yapısına son verilmiş, lakin ülke Rusya'nın hammadde tedarik kaynağına dönüştürülmüştür. Azerbaycan'ın Rusya hâkimiyetine girmiş olması, ülkenin iktisadi yönden sömürgeleşmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak, bu dönemde Hanlıklar döneminin aksine, ülkede ortak para, finans, vergi ve gümrük uygulamalarının başlaması, ticaretin artması ve büyük Rus pazarlarına erişim imkânının olması, Azerbaycan'da iktisadî hayatın canlanmasına sebep olmuştur. Çarlık Rusya'sı, başlangıçta Azerbaycan'da feodal yapının güçlenmesine yardımcı olsa da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta petrol sektörü olmak üzere diğer alanlarda da kapitalist yapılanma başlamış ve kapitalist reformlar gerçekleşmiştir. Özellikle 1872 yılından sonra Bakü'de büyük petrol yataklarının keşfedilmesiyle başta Nobel kardeşler ve Rothschild'ler olmak üzere ünlü yatırımcılar petrol ve petrole ilgili sektörlerde büyük yatırımlar yapmış ve Azerbaycan'a teknoloji transfer etmişlerdir. Ayrıca Siemens kardeşler de Gedebe bölgesindeki bakır madeni işletmesi yatırımı yapmışlardır. Bu faaliyetlerin beraberinde başta Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Ağa Musa Nağıyev, Ağbala Quliyev ve Ahmet Bey Müqimov gibi millî burjuva da güç kazanmıştır. Böylece Azerbaycan; Asya ve Avrupa'nın petrol, petrol türevleri ihtiyacını karşılayan dünya petrol üretiminin büyük merkezlerinden biri haline gelmiştir (Yüce, 2023:146).

20. yüzyılın başlarında dünyanın en çok petrol ihraç eden ülkesi olan Azerbaycan, ayrıca yurtdışına bakır, yün, pamuk gibi geleneksel ürünleri de ihraç etmiştir. Lakin Rusya'nın uyguladığı sömürü politikasının tabiatı icabı elde edilen kazancın çoğu Rusya'ya aktarıldığı için Azerbaycan'a çok az kısmı kalmıştır. Dolayısıyla o verimli coğrafyanın sunduğu zenginlik kaynaklarından yeterince faydalanamayan Azerbaycan'ın sanayisi de yeterince gelişmemiş, ülke Rusya'nın hammadde deposu işlevini üstlenmiştir.

3.Azerbaycan'da İktisadî Gelişmenin Millî Uyanışa Katkıları

İşgalden önce Azerbaycan'da, ilkel şartlarda yapılan tarım, kol gücüne dayanan bir sanayi ve ilkel tarzda takas işlemlerinden ibaret olan bir ticaret iktisadî hayatı oluşturuyordu. Hanlıklar içe kapalı birer üretim mahalli oldukları için aralarındaki ekonomik ilişkiler sınırlı kalmıştı. Rusya'nın işgaliyle birlikte her bir hanlığın kendi başına buyruk olduğu ayrışık yapı ortadan kalktı ve bir merkeze bağlı ekonomik bütünleşme gerçekleşti. Hanlıklar arasındaki gümrük duvarları, vergi gelirlerinden faydalanmak isteyen Rus idaresi tarafından 1846 yılına kadar korunmuş olsa da Hanlıklara ait mahalli para birimlerinin kaldırılarak rublenin tedavüle sokulması ve Rusya ölçü birimlerinin geçerli olması gibi hareketler bütünleşmenin gerçekleşmesine zemin oluşturdu. Azerbaycan dâhilinde gümrük duvarlarının kaldırılması yerel bölünmüşlüğü ortadan kalkmasını sağladı (Açıkkaya, 2010: 405).

Azerbaycan'da emperyalist emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rusya, geliştikçe bu yöndeki isteklerini arttırdı ve güneye doğru yayılmaya başladı. Güneye inerken önündeki İslam ülkelerini görüyordu. Çok önem verdiği Kafkasya'nın yollarını yapması, Hazar Denizi'nde deniz yolu ulaşımını gerçekleştirmesi, Kafkasya'nın zenginlik kaynaklarını sömürmesi ve yayılmacı planlarının icabındandı. Planlarını düşünceden uygulamaya geçirmeyi, Batum ve Bakü'yü Rusya'nın büyük merkezlerine bağlayan demir yollarını yaparak gerçekleştirdi. Nihayetinde Kafkasya coğrafyasının çehresi de değişti.

Birbirleriyle sürekli rekabet halinde olan güçsüz Hanlıkların elinde bulunan Azerbaycan ekonomisi, merkezi yönetime bağlanınca bütünleşme sağlandı. Azerbaycan'da üretilen gelirlerin büyük bölümünün Çarlık Rusya'sının tekeline geçirilmesi, Rusya'nın sömürgecilik siyasetinin icabındandı. Ancak, ister-istemez artan gelirlerden Azerbaycan da istifade etti. Azerbaycan şehirleri büyüdü, aralarındaki ilişkiler ve ticaret hacmi de arttı. Hanlıklar zamanındaki aksaklıklar ortadan kalktı. Böylece, Azerbaycan iktisadi yönden gelişti (Resulzade, 1990:18).

Gerçekleşen iktisadî gelişmeler Azerbaycan'da millî uyanışa katkılar sağlamıştır. Ömrü Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yaptığı mücadeleyle geçen Mehmet Emin Resulzade şöyle demiştir: “*Rus hâkimiyetiyle birlikte Azerbaycan'da çok başlılık ve ayrılığın timsali olan Hanlıklar ortadan kalktı ve bir merkeze bağlı iktisadi bir bütün vücuda geldi*” (Resulzade, 1990: 19). Bu ifadeler, Resulzade'nin Rus işgalini dahi Azerbaycan'ı bölüp, ayrıştıran Hanlıklar idaresine göre ehven saydığının manidar bir kanıtıdır.

1861 yılına kadar Rusya'da resmi kölelik rejimi uygulanıyordu. Her türlü hak ve hukuktan yoksun olan köylü, pazarlarda bir meta gibi satılırdı. Şöyle ilanlar gazetelerde çokça yer almıştır: “*Eskimiş bir araba ile iki genç kız satılıktır. Genç ve sağlam olan kızlar, dokumacılık dahi bilirler. Tecrübe için bakmak mümkündür*” (Mehmetzade, 1991: 27).

1870 yılında Azerbaycan'da toprak köleliğini ilga eden fermanın sonra, bey ve ağalara bağlı olan köylüler vergilerini ürün olarak değil, parayla ödemeye başlamıştır. Ayrıca “*Azerbaycan, Rusya'nın bir parçası haline gelince Avrupa ve Rusya'daki fabrikalarda imal edilen ürünleri köylere kadar ulaştıran bir tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır*” (Köprülü, 1979:144). Bu gelişmeler ülkede paraya dayalı ekonominin gelişmesini sağlamış ve kapitalist ilişkileri güçlendirmiştir. İpekçilik ve deniz nakliyatı sektörleri Azerbaycanlıların kontrolünde kalmıştır. Azerbaycan'da kültürel uyanışın en ünlü siması sayılan Mirza Fethali Ahundov'un da belirttiği gibi, “*Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu'na katılmasıyla bitmek bilmeyen savaşlar, dış müdahaleler ve Hanlıklar arasındaki çekişmeler son buldu*” (Guliyev, 1973:115). Böylece siyasal alanda istikrar ve beraberinde sakin bir ortam oluşmuştur. Oluşan siyasal istikrar, Azerbaycan'da iktisadi hayatın canlanmasını sağlayan önemli bir faktör olarak değerlendirilmiştir.

Azerbaycan'da serfliği ortadan kaldıran 1870 tarihli ferman, aslında feodal sisteme vurulmuş yıkıcı bir darbe sayılabilir. Bu fermanın Rusya versiyonu olan 1861 tarihli fermanın sonraki elli yılda rejimin temel direği sayılan “Dvoryan” olarak tanımlanan sınıf, imparatorluk dâhilindeki ekonomik ve siyasi gücünü kaybetmiştir. 1916 yılında devlet kontrolünden çıkan verimli toprakların 2/3'ü hür köylülerin eline geçmiştir (Devlet, 1999:67). “*Kapitalist reformlar, esas dönüm noktası sayılan 1872 tarihli kararlar etkisini iyice göstermiştir. Bu kararlar, imparatorluk topraklarındaki petrol yataklarının ihale usulüyle uzun vadeli kiraya verilmesine başlanmıştır*” (Swietochowski, 1985: 39).

Belirtilen dönüm noktası çok geniş çaplı iktisadi, sosyal ve nihayetinde siyasal sonuçları olan gelişmelere yol açmıştır ki, bu Azerbaycan'a özgü kapitalist bir inkılap olarak tanımlanmıştır. Bakü petrolünün Rusya tarafından yabancı yatırımcılara açılması neticesinde, Azerbaycan 25 yıllık süreçte petrol üretiminde önce Amerika'nın önüne geçerek en büyük petrol üretim merkezi olmuş ve 1901 yılında bütün dünyanın ürettiğinin yarısından fazla petrolü Bakü tek başına üretmiştir. İsveçli Nobel kardeşlerin 1879'da Bakü'de kurduğu petrol şirketi kısa zamanda dünyada en çok petrol üreten şirket unvanına kavuşmuştur. Onları “Hazar-Karadeniz Ticaret ve Endüstri Topluluğu” adıyla iş yapan Rothschild ailesi izlemiştir. 1890'larda 6 İngiliz, 3 Fransız, 2 Alman, 2 Belçika ve 1 Yunan firması daha faaliyete başlamıştır. 1898-1903 yıllarında Bakü'de 60 milyon ruble sermaye ile 18 İngiliz şirketi kurulmuştur. Yabancı sermayenin girişine ruhsat verilen 1872 yılından önce Bakü'deki zengin petrol yataklarının %88'i yerli halkın elindeydi. Bu petrol kaynaklarının çoğunun yabancılar tarafından satın alınmasıyla Türklerin elinden çıkarsa da, eski sahiplerine çok para kazandırmıştır. Toprağını satmayıp, petrol üretimi yapanlar daha çok kazanç elde etmiştir. 20. asrın başında aktif olarak çalışan 167 petrol sanayii işletmesinden sadece 49'u (%29,3'ü) yerli sermayedarların elinde kalmıştır. Üstelik üretim kapasiteleri gözden geçirildiğinde; 1-10 milyon pud arası üretim yapan işletmelerin yalnızca %12,5'i Azerbaycanlı

Türklerin iken, 10 milyon puddan fazla petrol üretenler arasında hiçbir yerli işletmeci bulunmamıştır. Aleyhte görünen bu olumsuz tabloya rağmen, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şemsi Asadullayev gibi büyük servet sahibi yerli sermayedarlar da olmuştur (Açıkkaya, 2010: 406-407).

Mirza Bala Mehmetzade, en meşhuru Hacı Zeynelabidin Tağıyev olmak üzere Azerbaycan ekonomisini geliştirmek için azimle mücadele edenlerin idealistliğini şöyle ifade etmiştir: “*Azerbaycan'da 'millî burjuvazi' olarak adlandırılan yeni münevver zümre, milletin yükselmesi ve millî varlığın muhafazası için mücadele eden idealist insanlardı*” (Mehmetzade, 1991: 13).

Serbest pazarda güçlü rakiplerle kıyasıya mücadele hâlinde olan bu yeni zümre dinamikti, gelişmeye ve yeniliklere açtı. Millî uyanışın kültürel temellerini oluşturan maariften basına, tiyatrodan hayır cemiyetlerine kadar bütün atımlara maddi destek sağlayan millî burjuvazi meseleleri sahiplenmiştir. Örneğin, Hacı Zeynelabidin Tağıyev Azerbaycan'da modern anlamda ilk kız okulunun açılmasında büyük mali destek sağlamış (Aleksandrevski Kız Gimnazyumu) ve ilk Azerbaycan tiyatrosunu yaptırmıştır. Rusya Türklerinin ilk gazetesi sayılan ve Rusça yayımlanan Kaspi gazetesinin kurucusu/sahibi olan Tağıyev; Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyski, Nesib Bey Yusufbeyli, Neriman Nerimanov gibi ünlüleri kendi parasıyla yurt dışına eğitime göndermiştir. Bu destekler, burjuvazinin millî uyanışta hayatî rolünün olduğunu göstermektedir. Rus yönetimi, değişen dünya şartlarının baskısıyla ve tamamen kendi çıkarı için kapitalist reformlar yaparken sömürge haline getirdiği Azerbaycan'da farkında olmadan millî uyanışın tohumlarını atmıştır (Açıkkaya, 2010: 407).

Doğu'da kurulan ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığı Rus işgali ile sona ermiştir. Ancak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iki yıllık kısa bir sürede Azerbaycan halkının muasırlaşmasında ve millet bilincinin uyanışında çok kritik rol almıştır. Azerbaycan'ın eğitim, kültür, sosyal, siyasal ve ekonomik hayatında öncü rol oynamış kalıcı izler bırakmıştır.

4.Güney Kafkasya Müslümanlarının Hristiyanlaştırılması Faaliyetleri

Bütün Kafkasya'yı ebediyen hâkimiyeti altında tutmaya çalışan Çarlık Rusya'sı, daha önce Kazan ve Astrahan'da Tatarlara uyguladığı Hristiyanlaştırma yöntemlerini Kafkasya'daki Müslümanlara da uygulayarak Hristiyanlaştırma çalışmalarını yürütmüştür.

Kafkasya'yı Hristiyanlaştırmada Ortodoks misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy metotlarını model alan Çarlık yönetimi, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman milletleri Hristiyanlaştırmak için yaptığı çalışmaları İlminskiy'in sistemli ve sinsi siyasetini esas alarak yürütmüştür. İlminskiy, Türkistan Genel Valisi Konstantin P. Von Kaufmann'ın Türkistan'da Müslüman mektepleri için uyguladığı karışmama siyasetini benimsemiştir. Bu siyasetin mantığı şöyle idi: “*Eğer devlet Müslüman mekteplerine müdahale ederse, bu mekteplerin tekâmülünden sorumlu olabilir. Müslüman ideolojisiyle Avrupa kültürünün birleşmesi Rus halkına ve Rusya devletine karşı bir silah haline gelebilir. Medreselerde dinî bilgiler dışındaki bilgilerin öğretilmesi halinde müspet bilimler Müslümanlaşır ve Müslüman dünya görüşünü güçlendirir*” (Özgürtuna, 2004:152).

Zahidullin; İlminskiy'nin Rusya'nın işgal ettiği topraklarda yaşayan, Rus kökenli olmayan yerli halklara Hristiyanlığı benimsetmek için İngilizlerin tecrübelerinden faydalanarak geliştirdiği programı şöyle açıklamıştır: 19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar milletinin teşekkülü hareketi son safhasına girmiştir. Millî şuurun gelişmesinin bir yansıması olarak Kryaşınler'in (16. asırdan itibaren zorla Hristiyanlaştırılmış İdil-Ural Tatarları) Müslümanlığa geri dönme hareketi söz konusu olmuştur. Buna karşılık, Rus yetkilileri yeni mücadele usullerini uygulamışlardır. Rus aydınlarından misyoner İlminskiy dünyada uygulanmış baskıcı müstemleke tecrübelerinden ve bilhassa İngilizlerin tecrübesinden faydalanarak, Hristiyanlık dinini Çarlık Rusya'sında Rus olmayan yerli halklara benimsetme metodunu hazırlamıştır. Onun önerdiği sistem, Kiril alfabesiyle yerli halkların dilinde basılmış dinî kitapların yayımlanması ve kendi kurduğu okulların ilk sınıflarında Hristiyanlık dininin Tatar dilinde öğretilmesi temeline dayanmıştır. İlminskiy'e göre; sadece Rus dinini, tarihini, örf ve adetlerini bilen Rus olmayan yerli halklar, Rusçayı iyi konuşmasa dahi, bir mankurt haline gelecek ve içten içe “Ruslaşmış” olacaktır. Zaman ve tecrübeler bu fikrin geçerliliğini göstermiştir. Böylece, halkın dinini değiştirmeyi Ruslaştırmanın birinci safhası, Rus dilini öğretmeyi ise ikinci ve son safha olarak kabul etmiştir. Ruslaştırmada önemli bir başka metot, Çarlık Rusya'sında Rus olmayan yerli halkları, Rus halkının büyüklüğü ve manevi olarak üstünlüğüne inandırmak ve Rus hayranlığını yaymak olduğunu belirtmiştir (Zahidullin, 2004: 31-32).

Halil İnalçık, Gökalp için “Ziya Gökalp: Yüzyıla damgasını vuran düşünür” (İnalçık, 2013:236) demiştir. Bu ifadelerle takdir edilen mütefekkir Gökalp, dinî inancın milliyeti muhafaza ettiği gerçeğini, Yakutlar, Bulgarlar ve Avrupa’dan tarihî örnekler vererek açıklamış, milletlerin hayatında dinin tesirini ve önemini vurgulamıştır. Din yok olunca milliyetin de yok olacağı tezini doğrulamak için tarihî olguları kanıt göstermiştir. Yahudileşen Yakutların milliyetlerini kaybetmelerinin İslamiyet’in dışında kalmaları ve yurtlarının Türk dünyasından uzak bir mevkide bulunmasından kaynaklandığını belirten Gökalp: “Rusya’daki Müslümanlar ya İslamiyet’i kabul ederek Türk kalacaklar yahut Hristiyanlığa girerek büsbütün Ruslaşacaklardır” (Gökalp, 1976: 91) demiştir. Gökalp, dinin milliyeti, milli kimliği koruduğunu şu örneklerle açıklamıştır: “Bir dine dâhil olmağa lisanın tesiri olduğu gibi, bir milliyete girmeğe de dinin tesiri vardır. Vaktiyle Fransa’dan kovulan Protestan Fransızlar Almanya’ya giderek Cermenleştiler. Eski Bulgaristan’ın Türk aristokrasisi Hristiyanlığı kabul ederek Slavlaşular. Bugün dağınık bir surette memleketimize hicret eden bazı gayri Türk Müslüman unsurlarının dindeki müşareketin tesiriyle Türkleştiklerini görmüyor muyuz?” (Gökalp, 1976: 91). İlminskiy’in Hristiyanlığı Tatar dilinde öğretmeyi tercih etmesi, bir toplumun dinî inancını kaybetmesinin muhtemel sonuçlarını, toplum hayatında dinin işlevini ve değişimi sağlayan sosyolojik dinamikleri çok iyi bildiğinin kanıtıdır. Dolayısıyla Tatarların anadillerinde Hristiyanlaştırma programını geliştirmiştir.

5.Kafkasya Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak İçin Kurulan Komisyonlar

Müslümanların Kafkasya’da Rus işgaline karşı gösterdikleri şiddetli direnişlerin sürdürülmesinde tetikleyici rolü olan ve motivasyon sağlayan cihat ruhunun ve canlanan İslami öğretiler ile tarikatçı hareketlerin salt askerî tedbirlerle engellenebilmesinin mümkün olmadığını anlayan Rusya devlet yetkilileri, bu sorunların çözüm yolu olarak gördükleri Kafkasya’nın Hristiyanlaştırılması, asimilasyon ve kültürel yozlaşma faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.

Kafkasya’da Hristiyanlaştırma çalışmaları, Çariçe Elizaveta’nın onayıyla başlamıştır. Osetinler ile İnguşları vaftiz ederek çalışmalara başlayan Rusya, dağlı milletlere yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetlerini örgütlü yürütmek amacıyla 1748 yılında Osetin Komisyonu’nu kurmuştur. 2142 Osetin’i Hristiyanlaştıran Birinci Komisyonunun faaliyetleri 1792’de sona ermiştir. Ardından Kafkasya’da misyonerlik faaliyetlerini yönlendirmek amacıyla, merkezi Tiflis olan İkinci Osetin Komisyonu kurulmuştur. Görev alanı daha çok Güney Kafkasya’yı kapsayan İkinci Komisyon 1817-1820 yıllarında 28.592’si Osetinler’den olmak üzere toplam 31.997 kişiyi vaftiz etmiş ve Kafkasya’da 17 yeni kilise inşa etmiştir. 1822 ile 1825 yıllarında 5055 Müslümanı Hristiyanlaştırmış, 20 kilise inşa etmiştir. İkinci Osetin Komisyonu’nun elemanları olarak görev yapan rahiplerin başarıyla gerçekleştirdikleri Hristiyanlaştırma faaliyetlerinden dolayı ödüller aldıklarına ilişkin kayıtlar Gürcistan Devlet Tarih Arşivi belgelerinde yer almıştır (Nusretoğlu, 2016: 67-68).

Kafkasya’da Hristiyanlaştırma faaliyetlerini başlatan Osetin Komisyonu’nun yaptığı işleri devam ettirmek için 1860 yılında Çar ailesinin kontrolünde Berpa (İhya) Cemiyeti kurulmuştur. Öncelikli hedefi Kafkasya’yı Ortodoks Hristiyan yapmak olan Berpa Cemiyeti’nin görevi, Güney Kafkasya’da yaşayan milletleri ve Kafkasya’ya yerleştirilen radikal Hristiyan tarikat mensuplarını Ortodoks itikadına kazandırmak olsa da esas amacı İslâm’la mücadele ve Müslümanları Hristiyanlaştırmak olmuştur. Cemiyet, 19. yüzyılda Kafkasya’da oluşan şartları dikkate alarak daha sistemli çalışmalar yapmıştır. Kilise ile devlet arasında sağlanan ittifakın ortak hedefi olan; Kafkasya’nın tamamen işgal edilmesi, direnişlerin kırılması ve çıkan isyanların kontrol altına alınması, Kafkasya’nın demografik yapısını değiştirmek amacıyla Rus nüfusunun yoğun olarak bölgeye yerleştirilmesi ve Kafkasya’nın Ortodoksluğun önemli karargâhlarından birine dönüştürülmesi olmuştur.

Çariçe Mariya Feodorovna’nın himayesinde kurulmuş olan Berpa Cemiyeti tüzüğü’nün onandığı 9 Haziran 1860 tarihli Çar fermanının başında yazılan: “Bugün Müslümanlaştırılmış olan Kafkasya’da hâkim din Ortodoks Hristiyanlık idi” (Nusretoğlu, 2016: 162). Fermana yazılan bu ifadeler Kafkasya’da uygulanan Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin esas amacını ortaya koymaktadır.

Berpa Cemiyeti, Azerbaycan dâhil bütün Kafkasya’da devlet desteğinde çalışmalar yapmış ve Kafkasya yerlisi Müslümanların Hristiyanlaştırılmasında aktif görevler üstlenmiştir. Cemiyet; kiliseler, ibadethaneler, Hristiyan okulları açmış, çok sayıda misyoner eğitip Kafkasya’da görevlendirmiş ve faaliyet alanını sürekli genişletmiştir.

Cemiyetin kuruluşunun kararlaştırıldığı 1857 yılında yazılan Kafkasya Komisyonu Raporu, cemiyetin Çarlık Rusya’nın stratejisini ve gücünü kullanan bir devlet kuruluşu olduğunu açığa çıkarmıştır. Raporunda, çok sık tekrarlandığı belirtilen Kafkasya’daki “Barbar Müslüman” toplumların denetim altına alınması için yapılan

Hristiyanlaştırma çalışmalarının önemi açıklanmıştır. Bu konuya ilişkin detaylı araştırmalar yapan Nusretoğlu: Bu cemiyetlerin Kafkasya'nın ekonomik, coğrafi, sosyokültürel ve demografik yapısının belirlenmesinde, bölgeye yönelik politikaların tespit edilmesinde ve misyonerlik faaliyetlerinde önemli görevler üstlendiğine ilişkin Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde çok önemli bilgilerin kayıtlı olduğu tarihi belgelerin mevcut olduğunu açıklamıştır (Nusretoğlu, 2016: 107).

6. Muğan Projesi

19. yüzyıl arifesinde Çarlık idaresinin İran seferine başlayan Graf Valerian Zubov'a gönderdiği Kafkasya'nın hâkimiyet altına alınmasına ilişkin emirde: "... Hâkimiyetimizi Güney Kafkasya'da kesin şekilde sağlamak, İran'la ticarî ilişkileri genişletmek amacıyla Aras Nehri'nin Kür'le birleştiği civarda, Cevad yakınında çok zengin bölgede bir Rus vilayeti kurmak gerekir. Bu şehri 'Ekateringrad' olarak isimlendirerek, Roma kolonileri tipinde 2.000 Rus askerini yerleştirmek, onları Gürcü, Ermeni kızlarıyla evlendirmek ve aileleri mühimmat, tarım aletleriyle teçhiz etmek gerekir" (Şahbazov, 2022: 245), diyerek yazmış olduğu ifadeler, Rusya'nın jeostratejik hedefler açısından Muğan bölgesine çok önem verdiğinin açık delilidir. Kür ile Aras nehirleri boyunca uzanan, Talış Dağları yakınında ve İran sınırında yer alan Muğan bölgesinin geniş topraklarında Türkler yaşamıştır.

Muğan Projesi, Rusya'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye çalıştığı en büyük Ortodoks projesidir. Rus Çarlarının bölgeye gönderdiği heyetler; Aras ile Kür nehirleri arasındaki mümbit toprakların mahalli niteliklerini, iklim koşullarını, arazinin verimliliğini vs. inceleyerek bölgede büyük bir Ortodoks Rus yerleşim merkezi kurmanın fizibilitesini araştırmışlardır. 1860'larda bu amaçla Muğan'da ilk Rus kasabası kurulmuştur. Bakü eyaletine bağlı olan Muğan bölgesine yaklaşık bir milyon Rus nüfusun yerleştirilmesi planlanmıştır. *"Oluşturmaya çalıştıkları koloniler tamamlandığında Doğu Kafkasya'nın merkezi tamamen Ruslaştırılmış olacaktır. Dolayısıyla Muğan projesi, Rusya için jeostratejik açıdan çok önemlidir. Zira Doğu Kafkasya'da Rus askerî birliklerine fîli lojistik destek sağlayacak bir milyon Rus nüfusun varlığı Rusya için çok önemlidir"* (Nusretoğlu, 2016: 107-109).

İklimi ve mümbit toprakları pamuk üretimine elverişli olan Muğan bölgesi, Rusya'nın fevkalade ilgisini çekmiştir. Muğan bölgesi kuzey bölümünün Aras Nehri civarında yerleşime açılan topraklara 12 Rus göçmen kasabası kurulmuştur. Bu kasabalara iskân edilen Rus ailelerine hazine arazisinden toprak verilmiş, Rusya'dan getirilen hazır ahşap evler kurulmuş ve her ay para yardımı yapılmıştır. Muğan'da görevli Müfettiş Thorjevskiy'in raporlarında itiraf ettiği üzere, "Müslüman Türklerin saldırılarından korunmaları için Rus göçmenlere bedava silah dağıtılmıştır" (Thorjevskiy, 1909; akt, Nusretoğlu, 2016: 110).

Rusya, Azerbaycan'ı iki Müslüman komşu ülkesi Türkiye ve İran'dan tecrit etmek için İran sınırındaki Muğan bölgesine Hristiyan Ortodokslardan oluşan bir milyon Rus nüfusu taşıyarak bir tampon yerleşim merkezi kurmuştur. Ancak bunlarla yetinmeyen Ruslar Muğan bölgesinin yerli Müslüman halkına her türlü ayrımcılık ve adaletsizliği yapmış, mülkiyeti Müslüman Türklere ait olan toprakları cebren ellerinden alıp hazineye devretmiş, sonra Muğan'a taşınan Rus göçmenlere vermiştir. Rus göçmenler, devletten bedava aldıkları toprakları işlemeyi başaramadıkları için Türklere kiraya vermişlerdir.

Çarlık Rusya'sının işgal ettiği Muğan'da sömürge siyaseti uyguladığını Rus devlet memurları itiraf etmiştir. Muğan'a yerleştirilen Rusların ürettikleri pamuğu satın alan firma, Çar'ın emriyle yüksek fiyat uygulamıştır. Yüksek fiyat, "Rusların ürettiği pamuk, Türklerin ürettiği pamuktan kalitelidir" diye uydurma bir gerekçeyle açıklanmıştır. Muğan'da görevli Rus memurları, bu sebeple Türkler arasında Ruslara karşı tepkilerin arttığını belirtmişlerdir. Kendilerine verilen hazine arazilerinin tamamını işlemeyi başaramayan Ruslar, bir kısmını Muğanlı yerli Müslüman Türklere kiraya vermişlerdir. Türkler, kendi mülkleri olan toprakları, her türlü devlet desteğiyle Muğan'a yerleştirilen Hristiyan Ruslardan kiralamak mecburiyetinde bırakılmışlardır. Muğan'da adaletsizliğe şahit olan Rus Müfettişi Thorjevskiy, tespitlerini şöyle aktarmıştır: "Ruslara verilen toprakların Türkler tarafından kiralanması çok tehlikelidir ve bu uygulama, Türkleri Rusların Muğan'a getirilişlerinin siyasî ve ekonomik maksatlarını anlamaya yöneltmiştir. Rusların bölgede iskânının insanî hiçbir gerekçesi olmamıştır." Rus Devleti, Türklerin mülkü olan toprakları cebren ellerinden almış ve Muğan'a yerleştirdiği Ruslara bedava vermiştir. Ruslar, devletten bedava aldıkları toprakları, para karşılığında Türklere kiraya vermişlerdir (Thorjevskiy, 1909; akt. Nusretoğlu, 2016:111). Bu itirafları yazan Müfettiş Thorjevskiy, Rusya'nın Muğan'da yaptığı adaletsizliği ve insanî duyarlılıkları aşan sömürü politikalarını ifşa etmiştir.

19. yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan genelinde yüzden fazla Rus yerleşim merkezi inşa edilmiştir. Kurulan yeni Rus kasabalarına Azerbaycan'ın işgalinde başarılı görevler yapan Rus devlet görevlileri ile generallerin isimleri verilmiştir. Yalnızca Muğan bölgesinde kurulan 26 yeni kasabaya yaklaşık 18.000 Rus nüfusu yerleştirilmiş ve Muğan'da 53 Rus köyü ve kasabası kurulmuştur. Rusya, Muğan projesinin ardından Şirvan ile Mül ovalarını da Rus yerleşimcilere açmayı planlamış ve Kafkasya'nın doğusunda kalabalık bir Rus yığınağı oluşturmayı hedeflemiştir (Nusretoğlu, 2016: 110).

7.Rus İşgalinin Ardından Azerbaycan'a Hristiyan Nüfusun Yerleştirilmesi ve Hristiyanlaştırma Faaliyetleri

Rus işgalinden önce, Kafkasya'da kayda değer miktarda Rus nüfusu yoktu. “*Kuzey Kafkasya'da sayıları 1200 kişiden ibaret olan Slav yaşıyordu. 1835 yılı verilerinde Slavların sayısı 405.000'e, 1858 yılında ise 780.000 bine yükselmiştir*” (Ağasiyev, 2009: 61).

Hazar Denizi ve Karadeniz'in ele geçirilmesi Rusya'nın doğuya erişimini, Rus tacirlerinin ticaret güzergâhlarına egemen olmasını sağlayacak ve mallarını İran, Türkiye ve hatta daha doğudaki ülkelerde serbest pazarlama imkânı elde edeceklerdi. Bu gerekçelerin yanında Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinin önemli dinî amaçları da olmuştur. Ancak, Rusya'nın İslâm'la mücadele siyasetinin Rusya açısından en mühim gerekçesi, Kafkasya'nın tamamen hâkimiyet altına alınması olmuştur. Rusya bu amacına ulaştıktan sonra sıcak denizlere açılacaktı.

Rusya, Kafkasya'yı işgal etmeye çoğunluğu Karadeniz Kossakları ile Rus köylülerinden oluşan yaklaşık 740.000 kişilik Rus nüfusu Kuzey Kafkasya'ya yerleştirerek başlamıştır. (Fadeev, 1957: 62) Müteakiben, Kuzey Kafkasya'da kazandığı tecrübeyi Güney Kafkasya'da uygulamış ve en çok ele geçirmek istediği Azerbaycan başta olmak üzere Güney Kafkasya'da Hristiyanların üstün olduğu demografik bir yapı meydana getirmeye çalışmıştır.

Çarlık Rusya'sı, Güney Kafkasya'da Ruslara sadakatle bağlı bir tebaa meydana getirmek ve böylece Rusya için güvenli bir bölge oluşturmak amacıyla Kafkasya'yı Hristiyan halklarla meskûn bir coğrafyaya dönüştürmeye çalışmıştır. Çarlık yönetimi, Gülistan Antlaşması'ndan (1813) sonra Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan Hristiyanları ekseriyetle Azerbaycan topraklarına yerleştirmek üzere Güney Kafkasya'ya nakletmiştir. Kafkasya'nın yerli Müslümanlarını Hristiyanlaştırmakla yetinmeyen Çarlık Rusya'sı, Hristiyanlaştırma faaliyetleriyle birlikte Kafkasya'daki yerli Müslüman Türkleri yurtlarından sürmüş ve onların topraklarına etnik yönden Kafkasya'yla hiç alakası olmayan Hristiyan halkları yerleştirerek amacına ulaşmaya çalışmıştır. Bu çalışmalarla Kafkasya'nın demografik yapısını değiştirmeye çalışmıştır.

7.1.Almanların Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi

Gülistan Antlaşması'nın imzalandığı 1813 yılından sonra Kafkasya Orduları Başkomutanı ve Genel Valisi Aleksey Petroviç Yermolov'un sağladığı destekle Almanlar, Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiştir (Nusretoğlu, 2016: 72). “Hristiyan halkların Güney Kafkasya'da iskân edilmesine 1819 yılında Almanya'nın Svabya vilayeti ahalisinin çoğunluğu Azerbaycan olmak üzere Güney Kafkasya'ya iskân edilmesiyle başlanmıştır. Aynı yıl Vürttemberg vilayetinden 500 Alman ailesi için Azerbaycan'ın Gence eyaletinde ve Tiflis'te koloniler kurulmuş, ardından sekiz Alman kolonisi daha oluşturulmuş” (Şahbazov, 2022: 247).

1860'lı yıllarda Güney Kafkasya'daki toplam nüfusları 4.943 kişiden ibaret ve 3.554'ü (%78,8) Azerbaycan'da meskûn olan 850 Alman ailesi yaşamıştır. 19. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da yaşayan Almanların sayısı 15.990 kişiye ulaşmıştır (Verdiyeva, 1999: 261).

Almanların Azerbaycan ve Karadeniz kıyılarına iskân edilmesinde iktisadî sebepler etkili olmuştur. “*Almanlar, Azerbaycan'da Ruslara kıyasla daha fazla üretim yapabilmıştır. Almanların kurdukları fabrikalarda üretilen içkiler, Avrupa'nın üstün kaliteli ürünleri olarak tescillenmiştir. Bilhassa, Almanların ürettiği konyaklar 1884'te Fransa'da Altın Haç ödülünü kazanmıştır*” (Manafov, 2004: 23).

Rus işgalinin ilk dönemlerinde geniş imtiyazlar tanınan Almanlar, Kafkasya'ya ve daha çok Azerbaycan'ın verimli topraklarına yerleştirilmiş ve kendilerine epey itibar edilmiştir. Ancak, Ruslar Azerbaycan'daki hâkimiyetlerini pekiştirdikçe imtiyazları; Ruslara, Slav kökenlilere ve öncelikli olarak Ortodoks itikadına mensup Hristiyanlara tanımışlardır.

Rusya, Almanlar ile ilişkilerinde oldukça pragmatist davranmıştır. Önce tercihlerine göre Kafkasya ve Rusya'nın diğer verimli bölgelerine yerleştirdiği Almanları, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sibirya'ya topluca sürgün etmiş ve katliamlar yapmıştır. Oysa "*Almanların Kafkasya'ya göç ettirilmesi Rusya'ya 697.428 rubleye mal olmuş ve bu maliyete ek olarak her bir Alman ailesine yolluk ve at alması için 145 ruble para yardımı yapılmıştır*" (Nusretoğlu, 2016: 72-74).

7.2. Rusların Azerbaycan Topraklarına Yerleştirilmesi

Almanlardan sonra, Ruslar ile Ermenilerin Azerbaycan topraklarına nakledilmesi süreci başlamıştır. Ancak, Ruslar ve Ermenilerden önce askerliğini yapmış ve terhis edilmiş Rus askerleri için 1820'li yıllarda Azerbaycan'da Rus kasabaları kurulmuştur. Bu işte, Rusya'nın Kafkasya'daki askerî ve sivil yönetiminin başkanı olan Kafkasya Genel Valisi ve Kafkasya Orduları Başkomutanı A. Petroviç Yermolov'un önerisiyle evli Rus askerlerinin Güney Kafkasya'da iskân edilmesi için oluşturulan yerleşim merkezlerinin oldukça önemli işlevi olmuştur (Şahbazov, 2022: 247).

Yermolov'un önerisiyle, işgal ordusunda görev yapmış Rus askerleri için 1821 yılında çıkarılmış olan bir kanunla, işgal ordusunda görev yapmış Rus askerlerine imtiyazlar tanınmış ve askerler aileleriyle birlikte Azerbaycan'ın en stratejik ve mümbit topraklarına yerleştirilmişlerdir. Böylece Azerbaycan'da daimî iskânları sağlanmıştı (İsmailzade, 1982: 34).

Rusların Azerbaycan topraklarına iskânı, Rusya'nın yayılmacı amaçları için hazırladığı devlet planının uygulanmasıyla gerçekleşmiştir. Kafkasya işgal ordusunda görev yapmış askerlerin Azerbaycan'a yerleştirilmelerinin ardından toplu sürgünler başlamıştır. Rusya'nın merkezî eyaletlerinde çıkan köylü isyanlarına katılanlar ile Ortodoks kilisesine karşı uzlaşmaz davranışları sebebiyle "cezalandırılmak" veya "ıslah edilmek" amacıyla yurtlarından çıkarılan radikal Rus-Hristiyan tarikatlarına mensup Molokanlar, Duhoborlar, eski gelenekçiler, Don, İdil, Zaporozje Kossakları ile diğer Rus köylüleri 1830'lu yıllarda Azerbaycan'a sürülerek iskân edilmişlerdir. Son olarak Ortodoks Rus nüfusu, Rus devlet siyaseti icabı ve önemli imtiyazlarla kitleler halinde Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiştir.

1820 ve 1830'larda Rusya'nın iç bölgelerinde Ortodoks Hristiyanların baskı ve tahakkümüne karşı artan tepkilerle birlikte Rus köylüleri arasında tarikatçılık hareketleri yayılmıştır. Radikal tarikatçılığın yaygınlaşmasından tedirgin olan Rus yönetimi, tarikatçıları imparatorluğun en uzak yerlerine ve yeni ilhak ettiği bölgelere sürmekle etkisizleştirmeye çalışmıştır. Tarikatlar meselesi hakkında imzalanan özel bir fermanla Rusya'nın iç bölgelerindeki eyaletlerde yaşayan Rus tarikatçıların ekseriyetini Azerbaycan'a yerleştirilmek üzere Güney Kafkasya'ya sürmüşlerdir. Sürgün edilen Rus tarikatçıları için Azerbaycan'da yeni kasabalar ve köyler inşa edilmiştir. Müteakiben 1839 yılında Rusya'nın Tavriya eyaletinin Melitopol kazasında yaşayan bütün Duhoborların Kafkasya'ya sürgün edilmesi hakkında bir ferman imzalanmıştır. Fermanın son 1841-1847 yıllarında Gence'de Duhoborlar için köyler inşa edilmiştir. 1867 yılında Lenkeran, Cavad ve Kuba kazalarında Slav köyleri inşa edilmiştir (Şahbazov, 2022: 248).

Azerbaycan'a taşınan Hristiyanlar daha çok Gence ve Bakü'ye yerleştirilmişlerdir. 19. asrın ilk yarısında Bakü eyaleti topraklarına 12.604 Ortodoks Rus göçmen yerleştirilmiş, 1868 yılında 14.521 kişiye yükselen göçmen sayısı Bakü nüfusunun %4,66'sını oluşturmuştur. 1873 yılı nüfus sayımında Bakü genelindeki Ortodoks Rusların sayısı 18.229 kişi olarak kayıtlara geçmiştir. Rusya, 19. asrın ikinci yarısında Ortodoks Rusların Kafkasya'ya yerleştirilmesi işini hızlandırmış, Çarlık hâkimiyetinin Kafkasya'da güç kazanmasıyla Ortodokslar dışındaki Hristiyan mezheplerin misyonerlik teşkilatları kurmalarını ve nakdi yardım toplamak amacıyla kampanyalar düzenlemelerini dahi yasaklamıştır (Nusretoğlu, 2016: 75-124).

Justin McCarthy Rusların amacını şöyle açıklamıştır: Amaç, Kırım'da yaptıkları gibi Kafkasya'da da Müslümanların çoğunluk ve siyasi üstünlüklerinin yerine, Hristiyan nüfus ve Rus siyasi üstünlüğünü sağlamaktır. Nüfus değiştirme metodunun iki temel ögesi vardı: Müslüman halkın topraklarından çıkarılıp atılması ve onların yerine Hristiyanların yerleştirilmesi. Boşaltılan topraklara yerleştirilmeye aday Hristiyan halk olarak Kuzey Kafkasya'da Slavlar, Güney Kafkasya'da ise Ermeniler uygun görülmüştü. Rusların Kafkasya'da istila ettiği topraklarda yaşayan Müslümanların toplu halde sürgün edileceği kesinleşmişti. Müslümanlar, Rus istilasına ve idaresine karşı çıktıkları yerlerden devletin şiddetli baskılarıyla çıkarıldılar. Rusların istila ettiği yerlerdeki camiler kamulaştırıldı. İslam dinine, Müslümanların okul ve hayır kuruluşlarına yardım sağlayan Müslüman vakıflarına el konuldu (McCarthy, 2018: 32).

“7 milyondan fazla insan cebren Balkanlar, Kafkasya ve Anadolu’daki yurtlarından sürüldü. Aynı yıllarda, 6 milyon kişi ölenler arsında sayıldı, birçok ölü kayıtlara bile geçmedi. Bu, tarih boyunca insanların maruz kaldığı en acı felaketlerden biriydi. O günlerin acılarının kaydedildiği çoğu zamanlarda ise, yalnızca yerlerinden koparılan ve ölen Hristiyanlar dikkate alındı. Ancak, en büyük ölümler ve sürgünler Türk, Çerkes, Kürt ve benzerlerinin yani Müslümanların başına gelmişti.” (McCarthy, 2018: 397) Bu trajik felaketleri yazan McCarthy, 5 milyon Müslüman, 1,9 milyon Hristiyan nüfusun göçe mecbur bırakıldığını belirtmiş ve yurtlarından göç etmek mecburiyetinde kalanların sayılarını dini aidiyetlerine göre açıklamıştır.

İlk Müslüman sürgünlerinin Kırım’da başladığını belirten McCarthy, yurtlarından sürülen Türklerin sayılarını şöyle açıklamıştır: Ekseriyetle 1860 ile 1877-78 yıllarında yurtlarından çıkarılan toplam 280.000 Türk nüfusu Kırım’dan Osmanlı Devleti topraklarına sürülmüştür. Tatarların sürgünüyle boşalan Kırım topraklarına Slavlar ve Ukraynalıların yerleştirilmiştir.

Kafkasya’daki yurtlarından cebren sürgün edilen Çerkesler ve diğerlerinin sayıları tartışmalıdır. Tatar ve Çerkes Müslümanları hakkında kesin sayım hiç yapılmadığı için yurtlarından sürgün edilenlerin kesin sayısını kimse söyleyemez. Birçok tahminin incelenmesiyle Rusların istila ettiği topraklardan 1.200.000 Kafkasyalının dışı göç ettiğini ve bunlardan 800.000’inin Osmanlı topraklarına ulaştığını belirtmek mümkündür (McCarthy, 2018: 40). Kuzey Kafkasya sürgünleri hakkında şu açıklamayı da yapmıştır: “Doğu Karadeniz bölgesinin Müslümanları olan 1,2 milyon Çerkes ve Abaza 1860’larda Osmanlı İmparatorluğu’na sürüldü. Bu insanların üçte biri (400 bini) çoğu açlık ve hastalıktan olmak üzere ölmüştür” (McCarthy, 2018:400).

McCarthy’in “Ölüm ve Sürgün” kitabının ekinde verilen harita üzerinde sayısal verilerle açıklandığı üzere, 1806-1807 yıllarında Ermenilerin istilasına uğrayan yurtlarından göç ederek İran’a ve Azerbaycan’a sığınan Türkler olmuş ve göçler devam etmiştir. 1877-1878’de 70.000 Türk Güney Kafkasya’dan ve 20.000 Türk şimdiki Ermenistan’dan Osmanlı topraklarına sürülmüştür. Ayrıca, 1882 yılına kadar Ruslara direnebilen 40.000 Laz yurtlarından sürgün edilince Osmanlı İmparatorluğu’nun elinde kalan topraklara sığınmıştır (McCarthy, 2018:125). Çarlık Rusya’sı, Kafkasya’nın tamamını ebediyen hâkimiyeti altında tutmak için Hristiyanlar dışındaki milletleri yurtlarından sürmek, bölgeyi dönüştürmek; ayrıca Hristiyanlık inancına bağlı, öncelikle Rusça konuşan halkları taşıyarak, Kafkasya’nın etno-demografik ve kültürel coğrafyasını yeniden düzenlemeyi hedef belirlemiştir.

Doğu’daki Rus istilası, büyük ıstıraplarla sebep oldu ve Müslüman-Hristiyan nüfusun kitleler halinde yer değiştirmesiyle sonuçlandı. Bugün Ermenistan, Gürcistan’ın merkezini ve Azerbaycan’ı oluşturan bölgeyi Ruslar 1801 ile 1829 arasında, peş peşe kazanımlarla bölümler halinde topraklarına kattılar. 1806-1807’de büyük bir Azeri Türk kitlesi, İran Azerbaycan’ına kaçtı. 1827-1829’da 20.000 Türk, şimdiki Erivan eyaletinden kaçtı. Onların yerleri, sürgün edilen Türk çiftçilerden ele geçen toprakların müsait olması ve Rusların vergi muafiyeti vaatlerinin cazibesıyla, İran’dan ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan gelen Ermeniler tarafından sahiplenildi (McCarthy, 2018:399).

Radikal Rus tarikatçıları olan Molokanlar, Duhoborlar ve Staroobryatçılar, Ortodoks kilisesinden kopmuş oldukları veya kiliseyle ilişkileri bozulduğu için yurtlarından sürülmüş, Azerbaycan’a yerleştirilmişlerdir. 1832 yılında Rusya bakanlar kurulunda radikal tarikatlara mensup Rusların Azerbaycan’da iskân edilmesi konusu görüşülmüş, sürecin yönetimi ve göçürülenlerin yerleştirileceği toprakların tespit edilmesi Kafkasya Askeri Valiliğine havale edilmiştir. Sürülen radikal tarikatçı Hristiyanların toplu halde değil de, farklı vilayetlere dağıtılarak yerleştirilmeleri talimatı Kafkasya Askeri Valiliğine verilmiştir. 1837 yılında alınan bir kararla, daha önce Güney Kafkasya’ya yerleştirilmiş olan bazı radikal tarikatçı Rusların da Azerbaycan’a göç ederek yerleşmelerine izin verilmiştir. 1849 yılı verilerinde, radikal tarikatçı Hristiyanlar için Azerbaycan’da toplam 32 köy inşa edildiği tespit edilmiştir (İsmailzade, 1982: 37-38).

1855 yılına kadar Kafkasya’da yaklaşık 50 Hristiyan köyü kurulmuş, bu köylerde kiliseler ve okullar yapılmıştır. Azerbaycan’da kurulan 32 köye 2.290 radikal tarikatçı Hristiyan ailesi yerleştirilmiş; Bakü’de Molokanlar ve Duhoborlar’dan oluşan 772 aile için 16 köy, 417 Subotnik ailesi için 1 köy, 45 Eski gelenekçi aile için 1 köy kurulmuştur. 19. asrın ikinci yarısında bu sayılar hızla değişmiş, Azerbaycan’daki Rus nüfusunda ciddi artışlar olmuştur. “Kafkasya’ya Gönderilen Tarikatçılara Tanınan İmtiyazlar” başlıklı özel bir fermanla gönüllü olarak Kafkasya’ya göç eden tarikatçılar 8 yıl süreyle bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır. Azerbaycan işgal edildikten sonra bütün Hanlıklardaki hanlara, beylere ve millî feodallere ait olan topraklar, zorla müsadere edilerek hazineye devredilmiş, Rus göçmenler hazineye devredilen topraklara yerleştirilmiştir.

Toprakları gasp edilen Müslüman Türkler, devletin Rus yerleşimcilere verdiği toprakları kiralayarak ziraatla uğraşmışlardır (Nusretoğlu, 2016: 84-85).

Azerbaycan'a yerleştirilen Hristiyanların önemli bir bölümünün radikal tarikatçı Ruslardan oluştuğu söylenebilir. Azerbaycan'ın Ruslaştırılması projesi bağlamında, Kafkasya İşgal Ordusundan terhis edilen askerler ve son olarak Ortodoks Hristiyan Ruslar Azerbaycan topraklarına yerleştirilmişlerdir.

8. Azerbaycan'ın Hristiyanlaştırılması ve Ruslaştırılması

Ruslar, Azerbaycan'ı Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için tarihi perspektifi çok kapsamlı ve oldukça sistemli çalışmalar yapmışlardır. Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı sömürgeleştirmek amacıyla 19. yüzyılda hayata geçirdiği işgal planları 18. yüzyılda hazırlanmıştır. Azerbaycan'ı sömürgeleştirme projesinin ideolojik temelleri, Çar I. Petro zamanında stratejik düşüncelerle belirlenmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan'da Rus yayılmacılığına engel olabilecek herhangi bir gücün kalmadığı anlaşılınca, hazır olan plan hayata geçirilmiştir. Sonuç itibarıyla Azerbaycan'la birlikte bütün Kafkasya'nın tarihi seyri tamamen değişmiştir.

Kafkasya'yı tamamen zapt etmek ve Rus hâkimiyetini kalıcı hale getirmek amacıyla Rus nüfusunu artırma çalışmaları yapılmıştır. Çarlık Rusya'sı, Kafkasya'yı tamamen istila ettikten, siyasî ve askerî yönden hâkimiyet altına aldıktan sonra, kilise-devlet ittifakını sağlayıp, daha sistemli metotlarla gerçekleştirdiği Hristiyanlaştırma faaliyetlerini hızlandırmıştır.

Çarlık yönetimi; Rusları Kafkasya'ya yerleştirmeden önce, araştırma komisyonları vasıtasıyla Kafkasya bölgesini, bölgede yaşayan milletleri ve Hristiyan nüfusun yerleştirilebileceği yerler hakkında çok detaylı çalışmaları yapmıştır. Azerbaycan'da uygulanacak müstemleke ve asimilasyon siyasetinin geliştirilmesinde araştırma komisyonlarının raporları belirleyici olmuştur. 1845 yılında Knez Konstantin Nikolayeviç başkanlığında Petersburg'da Rus Coğrafya Cemiyeti kurulmuştur. Kafkasya genelinde araştırmalar yapan cemiyet; görevlilerinden yerli halkların kültürleri, dinî inançları, dilleri ve lehçeleri arasındaki farkları, coğrafi özelliklerin karakterlerine yansımalarına kadar bütün detayları rapora işlemelerini istemiştir. Azerbaycan Türklerinin ve diğer Müslüman milletlerin dinî inançlarının yozlaştırılması, aralarındaki nifak ve tefrikaların körüklenmesi işine de ciddi yatırımlar yapılmıştır. Kafkasya'da yaşayan Hristiyan halklara kendi dillerinde okullar açmak, gazete çıkarmak ve idarî görevlere atanmak kolaylığı sağlandığı halde, Müslüman aydınların ve din adamlarının dinî ve dünyevî eğitim alanlarındaki eğitim faaliyetleri ile ilgili bütün çabaları Çarlık yönetimi tarafından engellenmiştir. Rusyaların diğer bir entrikası ise, Müslümanlar arasında içki ve zinanın yaygınlaştırmak, dinî inançları zayıflatmak olmuştur. Nitekim Kafkasya Genel Valiliğinin bölgede ekonomik verimliliği arttırmak adına uyguladığı tedbirlerde öncelikle şarap sanayii ve alkollü içki fabrikalarının desteklenmesine dair çıkardığı kararname bunun en somut kanıtıdır (Nusretoğlu, 2016: 80-81).

1886 yılında Azerbaycan'da sayıları 38'e ulaşan Rus köylerinin 15'i Gence, 14'ü Bakü bölgesinde kurulmuştur. Aynı yıl (1886) Rus ordusunda askerliğini tamamlayıp emekliye ayrılan askerler memleketlerine dönmelerine izin verilmeyerek, aileleriyle birlikte zorunlu olarak yeni kurulan Rus kasabalarına yerleştirilmişlerdir. Azerbaycanlılara ait birçok köyün arazisinde Rus köylerinin inşasına devam edilmiş ve kurulan köylere Rusya'nın Poltava eyaletinden nakledilen Ruslar yerleştirilmiştir. Azerbaycan'da sayıları artan Rus yerleşim birimlerini ve nüfus artışını araştıran Şahbazov'un 1911 tarihli Kafkasya yıllığından aktardığı verilere göre; "20. yüzyılın başında Azerbaycan'da iskân edilen Rusların sayısı çok artmış ve 249.779 kişiye (Azerbaycan nüfusunun %6,65'ine), Rus yerleşim birimlerinin sayısı ise 88'e ulaşmıştır" (Şahbazov, 2022: 249).

Azerbaycan'ın demografik yapısını değiştirmek amacıyla uygulanan göç politikası bağlamında; Ruslar ve Almanlar ile birlikte Rusya coğrafyası ve hinterlandında yaşayan Yunan, Ermeni ve Yahudiler dâhil milliyetleri farklı unsurlar Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. "Bu etnik gruplar içinde hususi bir imtiyaza sahip olan Ermenilerin ekseriyetini İran ve Türkiye'den gidenler oluşturmuştur. Bu kayırılmanın sebebi ise, Ermenilerin diğer Hristiyan halklara nazaran Rusya'nın sömürge politikası için en kullanışlı unsur olmalarıydı" (Guseynzade, 2014: 412).

Rusya'nın Türkiye sınırındaki stratejik bölgede bir Ermeni devleti kurma emelinin olduğu bilinen bir husustur. Çarlık yönetimi, bu siyasî amacını gerçekleştirebilmek için Revan topraklarının esas sahibi olan Müslüman Türkleri cebren yurtlarından sürerek uyguladığı iskân politikalarıyla tarihî Türk yurdu olan Revan Hanlığı topraklarında Revan eyaletini oluşturmuş ve Revan vilayetini Ermenileştirmiştir. Rusya, Revan'da Ermenistan devletini kurmakla Ermenilere bir ülke bahşetmiştir.

Türkiye ile Azerbaycan'ın irtibatını tamamen kesmek amacıyla, aralarına ayırıştırıcı bir tampon devlet olarak kurulan Ermenistan, hem Türkiye ile Azerbaycan'ın irtibatını kesmiş hem de Özerk Nahçıvan bölgesini tecrit ederek yalnızlaştırmıştır.

Göç sürecini yönlendiren Ermeni kökenli Rus Generali G. Lazaryan'ın 1828'de İran'da yaşayan Ermenilere yaptığı tavsiye ve teşvikler çok manidardır: *“Siz Hıristiyanların yaşadığı yeni bir yurt kazanacaksınız. İran topraklarına dağılmış olan Hıristiyanların bir yerde toplandığını göreceksiniz. Acele edin, zaman değerlidir. Rus orduları İran'ı terk ettiğinde sizin göç etmeniz zorlaşacak ve biz, sizin güvenli şekilde naklinizden sorumlu olmayacağız”* (Şahbazov, 2022: 250).

1828 yılında Rusya'nın İran'la yaptığı Türkmençay ve 1829 yılında Osmanlı Devleti ile yaptığı Edirne antlaşmalarından sonra, Azerbaycan'a kitlesel Ermeni göçleri başlamıştır. Bu göçlerle bölgenin etnik ve dini yapısı değiştirilmiştir. Çarlık Rusya'sının desteğiyle gerçekleşen bu göç hareketlerinin temel amacı, Güney Kafkasya'da Rusların güdümünde bir Hristiyan devlet kurmak ve Osmanlı Devleti'nin doğudaki Türk-İslam dünyasıyla bağlantısını tamamen kesmek olmuştur. Türkiye'nin Türk-İslam dünyasıyla irtibatını kesen tampon Ermeni devletinin temelleri bu amaçla Güney Kafkasya'da atılmıştır (Budak, 2020: 23).

Osmanlı ve İran topraklarından çok sayıda Ermeni Azerbaycan'a göçürülmüştür. Bilhassa, 1829'da Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Edirne Antlaşması'nın 13. maddesine göre, *“Rusya'nın işgali altında olan Türkiye topraklarında yaşayan Ermenilere 18 ayda taşınabilir mallarıyla birlikte Rusya vatandaşlığına geçme hakkı”* tanınmıştır.

18 ayda Türkiye'den Azerbaycan'a 84 bin Ermeni ve 1894 yılında Türkiye'de çıkan Ermeni isyanlarından sonra ise 400 bin Ermeni daha Azerbaycan'a göçmüştür (Verdiyeva, 1999: 109-135). 1823-1827 yılları arasında Revan'da %76 Türk ve %13,5 oranında Ermeni halk yaşamaktaydı. I. Dünya Savaşı sonrasında Revan'daki Türk nüfusu, %4,3'e kadar düşmüştür (Kürkçüoğlu, 2014:2649).

Ermeni göçmenler için Azerbaycan'a ait topraklarda *“Ermeni Vilayeti”* isimli özel bir vilayet oluşturulmuştur. Ermenilerin geçim şekillerine uygun topraklara yerleştirilmesi ve güvenliklerinin sağlanması tedbirleri alınmış, Ermeni göçmenlere para yardımı yapılması planlanmış ve bu maksatla hazineden 25 bin ruble ayrılmıştır (Glinka, 1990: 98-107).

1830'lu yıllarda Ermenilerin Güney Kafkasya'daki toplam nüfusu 159.086 kişiden ibaret iken, 19. yüzyılın sonlarında 1.208.615 kişiye ulaşmıştır. Bu sayı, Azerbaycan nüfusunun %32,8'ine tekabül etmiştir. Ermeni nüfusunun artışına ilişkin dikkat çekici sayısal veriler veren Rus memuru Şavrov, tespitlerini şaşkınlık ima eden sözlerle açıklamıştır: *“Günümüzde Güney Kafkasya'da yaşayan 1.300.000 Ermeni'nin 1 milyonu bu toprakların yerli ahalisi değildir, tarafımızdan buraya nakledilmiştir. Ermeniler sahte tapu belgeleriyle geniş devlet topraklarını elde ettiler”* (Şavrov, 1911: 60-61).

Çarlık Rusya'sı, Azerbaycan'ın etnodemografik yapısını değiştirmek amacıyla Hazar civarındaki vilayetlere çok sayıda Ermeni ve Gürcü yerleştirmiştir. Kafkasya Genel Valisi ve Kafkas Orduları Başkomutanlığı görevlerini yapmış olan iki Rus yetkilisinin Azerbaycan'ı Ruslaştırma emelleri hakkındaki itirafları, Rus siyasetinin içyüzünü açığa çıkarmıştır. Kafkasya Genel Valisi Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy (1862-1881), Rusya'nın öncelikli hedefinin Kafkasya'da Hristiyanlığı yaymak olduğunu ve bu hedefe ulaşabilmek için misyonerlik teşkilatlarının kurulmasının şart olduğunu belirtmiştir. Diğer ünlü Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daskov (1905-1916) Çar II. Nikolay'a gönderdiği mektupta: *“... İmparatorluğumuzun bütün bölgelerinde güçlü bir devlet organizasyonunu tesis edilebilmek için, bizim başta gelen vazifemiz bölgeyi Ruslaştırmaktır”* (İsmailzade, 2005: 304). Bu ifadeler, Rus politikasının esas amacını gözler önüne sermiştir. Rusya, işgal sürecinde komşu ülkelerde yaşayan Ermeni ve Gürcülerin göç ederek Azerbaycan'a yerleşmelerini teşvik etmiş; az sayıda Alman, Polyak gibi Hristiyanları ve Rus asker ailelerini Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. Çıkardığı yasalar, oluşturduğu kurumlar ve teşkilatlarla göç ve iskân siyasetini daha sistemli yürütmüştür. Evvela radikal Rus tarikatçıların Azerbaycan'a yerleştirilmesine öncelik vermiş, 19. yüzyılın sonlarında ise Ortodoks Hristiyan Rusları kitleler halinde Azerbaycan'a yerleştirmiştir.

9.Sonuç

Zengin petrol kaynakları ve dünya üzerindeki istisnai coğrafi konumunun sağladığı avantajlarla Kafkasya'nın en önemli ülkesi Azerbaycan'dır. Rusya, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde İran ve Osmanlı devletleriyle girdiği savaşların galibi olunca Azerbaycan dâhil bütün Kafkasya'yı işgal etmiştir. Rusya Azerbaycan'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra buraya Hristiyan nüfus iskân ederek demografik yapısını değiştirmiş, dinî yönden

dönüştürerek Hristiyanlaştırmak için sistemli çalışmalar yapmış, iktisadi kaynaklarını emperyalist emellerle, acımasızca sömürmüş ve tamamen ele geçirebilmiştir. 1830 yılına kadar Azerbaycan dâhil Güney Kafkasya'yı siyasi ve askerî olarak ele geçiren Rusya, Azerbaycan'da hâkimiyetini kalıcı hale getirmek için Ermenileri ve Ortodoks Rus nüfusunu iskân etmiştir.

Bakü'nün yabancı sermayeye açılmasından sonra Azerbaycan 25 yılda petrol üretiminde önce ABD'nin önüne geçmiş, dünyanın en büyük petrol üreticisi olmuş ve 1901'de bütün dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü'de üretilmiştir. Sahip olduğu bu zengin petrol kaynakları Azerbaycan'a olan ilgiyi daha da artırmıştır. Zira Azerbaycan, 20. yüzyılın başında Asya ve Avrupa'nın petrol ve petrol türevleri ihtiyacını karşılayan ve dünya petrol sanayisinin en büyük merkezi haline gelmiştir. Bilhassa yılda 7.136.000 ton petrol üretilen Bakü, Kafkasya'nın en zengin ve hatta dünyanın çok önemli ülkelerinden birinin Azerbaycan olduğunu kanıtlamıştır. Kafkasya'nın yerli Müslümanlarını Hristiyanlaştırmakla yetinmeyen Ruslar; Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin yanında bir de Kafkasya'nın yerli Müslümanlarını yurtlarından sürmüş ve onların topraklarına Hristiyanları yerleştirerek amaçlarına ulaşmaya çalışmıştır. Etnik köken yönünden Kafkasya'yla alakası olmayan Hristiyanları bölgeye getirerek ve etnik arındırmalarla Kafkasya'nın demografik yapısını kendi lehine değiştirme girişimlerinde epey muvaffak olablmıştır.

Kaynaklar

- Açikkaya, S. (2010/1). "Çarlık Rusya'sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28.
- Açma, B. ve Yenişen, K. (2013). "Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler", *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi*, C. 20, S. 2.
- Ağasıyev, İ. (2009). *XVIII Esrin Sonu-XX Esrin Evvellerinde Almanların Gafgazda Meskünlaşması*, Bakü.
- Budak, A. (2020). "1700-1920 Yıllarında Erivan Şehrinin Yapısı", *Ortaçağdan Günümüze Türk Dünyasında Kültür- Şehircilik Uluslararası Lisansüstü Öğrencileri Çalıştayı Bildirileri*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.
- Buniyatov, Z. M. (1991). "Azerbaycan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul.
- Çağlayan, K.T. (2000). "I. Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *TTK Belleten*, Ağustos 2000, C. 64-S. 240.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. Baskı, TTK, Ankara.
- Dugin, A. (2003). *Rus Jeopolitiği; Avrasyacı Yaklaşım*, Çev. Vügar İmanov, Küre Yayınları İstanbul.
- Dursun, Davut. (2001). "Kafkasya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul.
- Eliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan Tarihi*, Çırak Neşriyatı, Bakü.
- Ercilasun, K. (2015). "Türk Uygurluğunda Cumhuriyet Evresinin Başlangıcı (1910-1950)", *Turkic Civilization Studies I in commemoration of Professor Karybek Moldobaev*.
- Fadeev, A.V. (1957). *Oçerki Ekonomičeskogo Razvitiya Stepnego Predkavkazya v Doreformenniy Period*, Moskova.
- Glinka, S.N. (1990). *Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskih v Peredelı Rossii*, Elm, Bakü.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Haz: İ. Kutluk, Devlet Kitapları, Ankara.
- Grigorianz, A. (1999). *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez (Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağistanlılar)*, Çev. Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul.
- Guliyev, E. N. (1973). *Azerbaycan Tarihi, (7-8. sınıflar için ders kitabı)*, Bakü.
- Guseynzade, R., (2014). *Kafkaz i Armyane*, Bakü
- İsmailzade D.İ. (1982). *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazye. (30'e godı XIX Naçalo XX v)*, İzdatelstvo Nauka, Moskva.
- İsmailzade D.İ. (2005). *Hristiyanstvo v Azerbaydjane v Rannem, Srednovekovie*, Bakü.
- İsmailzade, D.İ. (1976). "Ruskiye Poseleniya v Zakavkazye v 30-80'ıkh Godakh XIX Veka", *Boproşi İstorii*, S.11.
- İnalçık, H. (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye Araştırmaları*, TİMAŞ Yayınları, İstanbul.
- İsmayıl, M. (1993). *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı.
- Köprülü, M.F. (1979). "Azeri Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, 5. Baskı, C. II. Devlet Kitapları, İstanbul.
- Kürkçüoğlu, E. (2014). "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı-1*, Sayı 63, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Manafov, Ş. (2004). *Azerbaydjanskaya İstoriya s Nemetskim Aksentom*, N.1, Moskva.
- McCarthy, J.(2018). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Fatma Sarıkaya, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

- Mehmetzade, M. Bala (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- Muradov, A. ve Bağırzade, E. (2021). *Azerbaycan İqtisadiyyatı (infoqrafika)*, Şarq- Qarb, Bakı.
- Nesibli, N.L. (2021). *Azerbaycan Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara.
- Nusretoğlu, T. (2016). *Rus Ortodoks Kilisesinin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1828-1905)* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Özgürtuna, M. (2004). "Gaspıralı İlminsky'ye Karşı Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür Yardımlaşma Derneği Yayını No: 9, Ankara.
- Rezulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Elm Neşriyat, Bakü.
- Saray, M., (2022). *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Saray, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan (1905-1920)*, The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge.
- Swietochowski, T., (2003). "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", Çev. S. Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22 S. 34.
- Şahbazov, T. (2022). "XIX. Yüzyılda Azerbaycan'a Hristiyan Göçleri: Sebepler ve Sonuçlar", *TTK XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. V., 245-258.
- Şavrov, N.,(1911). "Ruskaya Kolonizaciya na Kavkaze", *Voprosı Kolonizatsii*, S. 8, Sankt-Peterburg.
- Taşcı, T. A. (2022). "M. S. Vorontsov'un Kafkasya'ya Namestnik Olarak Atanması", *Erciyes Akademi Dergisi*, S. 36 (4), 2176-2202, Kayseri.
- Thorjevskiy, İ. M. (1909). *Otçet O Slujebnoy Poezdke Na Kavkaz*, Sankt Peterburg.
- Verdiyeva, Kh. (1999). *Pereselenceskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azeraydjane (XIX-naç. XX vv.)*, Altay, Bakı.
- Yeşilot, O. (2008). "Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.36, 187-199.
- Yüce, M., (2023). "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'ın Ekonomik Gelişim Seyri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 133, S. 263.
- Zahidullin, İ. K. (2004). "İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür Yardımlaşma Derneği Yayınları No: 9, Ankara.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

---

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
